

De neo-liberale mislukking in de Tsjechische republiek

| *Vladimira Dvorakova en Jiri Kunc*

Het optimisme dat na 1989 heerste was niet alleen typisch voor de wereld van de politiek, maar ook voor de politieke wetenschap. Francis Fukuyama schreef over het einde van de geschiedenis. Anderen vierden het einde van de Koude Oorlog en voorspelden de wereldwijde triomf van de democratie. Er waren maar enkele wetenschappers die de aandacht vestigden op het feit dat het democratiseringsproces in Centraal- en Oost-Europa niet zo eenvoudig zou zijn, in hoofdzaak omdat het verbonden was met zowel de politieke als de economische transitie. En er waren maar enkele waarnemers die zich de vraag stelden of de volkeren van Oost-Europa klaar waren om te participeren in zowel de politieke democratie als in de markteconomie (Sachs 1994; Dvorakova 1998).

Deze kwesties hebben betrekking op een groot aantal problemen. Hoe een politieke democratie vestigen zonder gestructureerde politieke krachten (politieke partijen) en zonder gestructureerde sociale klassen? Hoe de centraal geplande economie in een markteconomie veranderen zonder binnenlands kapitaal (en zonder kapitalisten)? Hoe de staat veranderen, en dan, meer precies, wat moet de rol van de staat zijn in dit veranderingsproces en daarna? En hoe moest men het samenleven van de twee belangrijkste naties, nl. de Tsjechen en de Slovaken, opnieuw regelen? En een andere vraag die niet vaak gesteld werd in het begin van deze omschakeling, maar die gezien de recente gebeurtenissen erg belangrijk was gebleken, was de erfenis van het verleden, nl. welke zijn de hinderpalen voor een kansrijke omschakeling

van de politieke (en ook de economische) cultuur (Sachs 1994; Heczko 1997).

Men kan tientallen vragen en uitdagingen op een rijtje zetten. Het is evenwel belangrijk te stellen dat men de oplossing voor het ene probleem niet los kan zien van de oplossing van het andere probleem en dat er wederzijdse beïnvloeding is. We zullen enkele voorbeelden geven: de manier waarop de economische transformatie gebeurde was van cruciaal belang voor de toekomstige samenleving tussen Tsjechen en Slovaken; de vorm waarin de privatiseringen gebeurden heeft de sociale structuur van de samenleving veranderd, en ook, althans op de korte termijn, de sociale basis helpen scheppen voor de rechte politieke partijen; de erfenis van het verleden heeft de steun voor sterke leiders en een meerderheidslogica voor het oplossen van conflicten

bevoordeeld; etc. Aldus zullen we bij het analyseren van deze problemen pogen om deze wederzijdse samenhang diepgaander te ontleden.

De politieke, sociale en economische voorwaarden voor de transitie

Het is vaker gezegd dat het een groot voordeel voor de Tsjechische Republiek was dat ze beschikte over de democratische traditie van de eerste Tsjechooslowaakse Republiek (1918-1938). Deze traditie moet men echter niet overdrijven. Deze ervaring duurde slechts twintig jaar en de toenmalige democratische staat had toen ook haar beperkingen. Zo was er bijvoorbeeld geen evenwichtsbalans tussen de regeringscoalitie en de oppositie. In plaats daarvan bestond de praktijk van een grote coalitie van alle politieke partijen met uitsluiting van de communisten en de fascistten. Deze laatste werden beschouwd als anti-systeem partijen omdat zij een anti-nationaal en anti-staats gedrag vertoonden. Het geloof dat het regime belangrijker was dan de staat was diep in de politieke cultuur geworteld. De staat, en zijn expansie werden niet als een vaststaand gegeven beschouwd, maar als ondergeschikt aan een bepaald politiek regime. Daarbij was de Tsjechische politieke cultuur nog een ander belangrijk gegeven: het conformisme ten aanzien van de bestaande macht.

De Tsjechische landen beschikten tussen beide wereldoorlogen over een succesvolle markteconomie. Ze waren immers het meest geïndustrialiseerde onderdeel van het Oostenrijks-Hongaarse Keizerrijk geweest en bezaten een gedifferentieerde klassenstructuur. Aan de andere kant werd Slowakije slechts tijdens het communistisch regime geïndustrialiseerd en spitste die industrialisatie zich vooral toe op de uitbouw van de zware nijverheid. Deze twee verschillende types van industrialisatie veroorzaakten later heel wat problemen bij de invoering van een neo-liberaal beleid voor

de beide landsdelen door de federale overheid. Dat bepaalde het politieke conflict tussen Tsjechen en Slowaken toen tot de latere tweedeling van de Tsjechooslowaakse staat werd besloten¹.

Op het moment dat de revolutie begon (de studentenbetogingen van 17 november 1989) bestond slechts de Communistische Partij en enkele andere, kleinere door de communisten gecontroleerde politieke partijen welke allemaal lid waren van het zogenaamde Nationaal Front. De eerste belangrijke politieke organisatie was het Burger Forum (in Slowakije ontstond een

gelijkaardige beweging, **Publiek tegen Geweld** genaamd) dat op 19 november 1989 was gesticht als een groep van individuele en collectieve actoren. Het betrof een niet-formele beweging zonder sterke organisatorische structuur (Jirínský 1996) en zonder duidelijke ideologie. Alhoewel verondersteld werd dat het Burger Forum de broedplaats van de politieke partijen zou worden, versterkte de concurrentie van de Communistische Partij en van de andere partijen van het vroegere Natio-

naal Front het anti-partij sentiment en dit versterkte de druk op het Burger Forum om tot de vrije verkiezingen van juni 1990 de eenheid te bewaren.

Aan de andere kant bevorderde het gekozen vertegenwoordigende stelsel (proportioneel met een kiesdrempel van 5 procent) de (re)constructie van het partijstelsel. Hierdoor werd tevens tot de stichting van nieuwe partijen aangespoord. Na de eerste vrije verkiezingen van juni 1990 begon een samensmeltingsproces van de politieke krachten en de geleidelijke opkomst van de politieke partijen als centra van besluitvorming. In de herfst van 1990 fractioneerde het Burger Forum, waarna de Democratische Burger Partij werd opgericht onder leiding van Václav Klaus. Hij was toen minister van Financiën en hij had toen al een neo-klassiek economisch hervormingsprogramma in werking gesteld om de planeconomie in een

Op het hoogste niveau hadden er zich gedurende bijna twintig jaar, sinds de Sovjet-bezetting in 1968, nauwelijks enige veranderingen in de politieke elite voorgedaan en er voltrok zich geen integratie van jongere en goed opgeleide technocraten, die, zoals in Polen en Hongarije, later in staat waren om de vroegere communistische partijen te veranderen in sociaal-democratische

markteconomie te veranderen en de staatsbedrijven te privatiseren. De vraag was echter op welke manier steun te vinden voor deze politiek en hoe een sociale basis voor zijn partij te scheppen.

Vergeleken met de andere post-communistische landen (vooral Polen en Hongarije) bestonden er in Tsjechoslowakije in de vroege jaren negentig verscheidene gunstige voorwaarden voor een dergelijke omschakeling. Er was bijna geen buitenlandse schuld, er was een geschoolde arbeidersklasse voorhanden en er was, zoals hoger aangehaald, in de Tsjechische landen een kapitalistische industriële traditie vanaf het begin van de negentiende eeuw. Aan de andere kant was het communistische regime er meer rigide, geïdeologiseerd en "oligarchisch" geweest dan in Polen en Hongarije. Op het hoogste niveau hadden er zich gedurende bijna twintig jaar, sinds de Sovjet-bezetting in 1968, nauwelijks enige veranderingen in de politieke elite voorgedaan en er voltrok zich geen integratie van jongere en goed opgeleide technocraten, die, zoals in Polen en Hongarije, later in staat waren om de vroegere communistische partijen te veranderen in sociaal-democratische en later, na 1993-1994, om verantwoordelijkheid door de politieke en economische transformatie op zich te nemen. Ook was het niveau van de organisatie van de burgerlijke samenleving lager dan in deze twee landen. Dit klinkt misschien als een paradox: de zwakte van de burgerlijke samenleving vergemakkelijkte het "slagen" van de economische transformatie gedurende de eerste jaren. De fragmentatie en de atomisering van de samenleving met haar geringe vermogen om de particuliere belangen te bepalen en te organiseren met het doel die te verdedigen, verlengde de periode van sociale vrede, hoewel de directe weerslag van de economische transformatie op de levensstandaard van de bevolking hoog was.

Wanneer we praten over de eerste voorwaarden voor het omschakelingsproces is het nodig ook de culturele aspecten te vermelden die de toekomstige ontwikkeling en het karakter ervan beïnvloedden (Sachs 1994; Hezcko 1997; Zák 1997a). Geen enkele marktwerking bestond in de communistische economieën om de mensen en de organisaties aan te sporen tot doelmatigheid, rationele productie en verdeling, of tot een positieve arbeidshouding. Twee populaire volkse uitdrukkingen vatten deze houdingen goed samen: "Wij doen alsof we werk hebben en zij doen alsof ze ons uitbetalen", en "Wie niet van zijn bedrijf steelt, die besteelt zijn gezin". De enige ervaring

met de markt was die met de zwarte markt. Dat betekende ervaringen met illegale economische activiteiten die algemeen aanvaard werden als alledaagse aangelegenheden. In zulke situaties, zegt Václav Zák (1997a), is "een ervaring met de ethiek van de markt even zeldzaam als het in contact komen met een marsmannetje".

De andere factor die we nog moeten vermelden is het feit dat politiek bedrijven niet begrepen werd als een dienst verlenen aan de burgers, maar verworven was tot een rituele noodzaak om persoonlijke doelen te bereiken (Zák 1997a). Dit overleefde hardnekkig de verandering van het regime en dit beïnvloedde het instellen van een doelmatig en niet-gepolitiseerd overheidsbestuur in negatieve zin.

Economische en/of politieke transitie

Gezien de ingewikkeldheid van het transformatieproces is het zeker noodzakelijk om de meeste problemen tegelijkertijd op te lossen. Of zoals Claus Offe in het vroege begin van het transformatieproces stelde: "Alleen een ontwikkelde markteconomie produceert de sociale en structurele voorwaarden voor een stabiele democratie en maakt het afsluiten van compromissen binnen het kader van wat beschouwd wordt als een *positive-sum-game* mogelijk. Maar de invoering van een markteconomie in de post-socialistische samenlevingen is een "politiek" project, dat alleen een kans van slagen heeft indien het berust op een sterke democratische legitimatie. En de kans is aanwezig dat de meerderheid van de bevolking noch de democratie, noch de markteconomie ziet als een wenselijk doel." (Offe 1992: 200)

Om de democratische legitimiteit voor de economische omschakeling te verwerven is het noodzakelijk ook de steun voor een dergelijk programma te krijgen via vrije democratische verkiezingen. Gezien vanuit het standpunt van het invoeren van formele democratische procedures was aan deze voorwaarde al snel voldaan. Een moeilijker gegeven was hoe men de kiezers moest mobiliseren voor een dergelijk programma in een situatie waarbij concurrerende ideeën ontbraken. Gedurende de eerste maanden – en zelfs jaren daarna – wilden de burgers deze veranderingen ondersteunen en ze werden bereid gevonden om bepaalde sociale kosten ten nadele van hun persoonlijk leven te aanvaarden. Waar ze echter naar uitkeken was een perspectief, een heldere politieke visie en een leider. Václav Klaus was de eerste die in staat was een dergelijke visie, hier

in de vorm dan van een neo-liberaal recept, op een eenvoudige wijze aan te bieden en daarmee een groot deel van de bevolking te mobiliseren, waarbij hij tegelijkertijd de "ideologische zuiverheid" wist te paren aan pragmatisme in de dagelijkse politiek, en het anti-communisme wist te combineren met het vermogen om die communisten te integreren die zijn visie aanvaardden. Op dat ogenblik ging het niet meer om het bereiken van een consensus, maar domineerde de logica van de meerderheid. De discussie over hoe een volwaardige democratie te scheppen was niet meer van tel. Het was de economische transformatie en tot op zekere hoogte waren het de privatiseringen die de rol van politieke mobilisator speelden.

In dit discours, gevoerd door de politieke leiders vertegenwoordigd door Klaus, betekende de overgang naar de democratie hoofdzakelijk de overgang naar de markteconomie.

Eerste minister Vaclav Klaus maakte gebruik van de politieke cultuur die bij de burgers ingang had gevonden, dat de democratie verbonden was met het beeld van de supermarkten vol van koopwaar en met dat van de levensstandaard van de Westeuropese landen. "Democratie betekent economische voorspoed." Aldus werd democratie door het publiek gezien. Geen enkele politicus sprak over de procedures die een samenleving in staat moeten stellen om interne conflicten op te lossen (misschien gebeurde dat omdat het conflict op zich zelf min of meer als ongepast werd ervaren). Democratie als synoniem voor welvaart bedreigde dus de democratie zelf, omdat een economisch probleem onmiddellijk werd verbonden met een bepaald politiek systeem, niet met het concrete beleid dat gevoerd wordt door bepaalde politieke partijen.

De tegengestelde visie op dit begrip van de democratie, hier vooral vertegenwoordigd door president Václav Havel, onderschatte ernstig de rol van de democratische procedures, nl. de heerschappij van de wet ofwel de zogenaamde *rule of law*.² Havels moralistische benaderingswijze gecombineerd met zijn behoefte om de rol van de

politieke partijen te minimaliseren ten gunste van de "persoonlijkheden", heeft de aandacht afgeleid van de noodzaak om wettelijke beperkingen (vooral in het privatiseringsproces) op te leggen aan de overheid en om het rechtsbesef van de burgers aan te scherpen, iets wat zeer belangrijk is gebleken bij het omgaan met de erfenis uit het verleden.

Niet alleen kreeg de economische omschakeling alle prioriteit, maar hierover werd niet eens een

discussie gevoerd. De door Margaret Thatcher geïnspireerde blauwdruk werd – vooral dan in de retoriek en de ideologie – aanvaard met een sterke onderschatting van het feit dat de Britse "conservatieve revolutie" gerealiseerd was in een volledig ontwikkelde kapitalistische staat voorzien van alle noodzakelijke kapitalistische instellingen, controlemechanismen en wettelijke voorwaarden. In tegenstelling tot de "democratische retoriek" gevoerd door de machthebbers,

werd elke kritiek op het karakter of op de ongewenste effecten van de economische transformatie op een autoritaire wijze afgewezen en iedere poging tot politieke mobilisatie hiertegen werd onmiddellijk beschuldigd van communisme of crypto-communisme en van een poging om terug te keren tot het voorgaande regime. Met dat doel werd de zogenaamde "Lustratie Wet"³ actief gebruikt tegen politieke tegenstanders. Tegelijkertijd konden leden van het middenkader van de nomenclatura (managers van staatsbedrijven) door hun contacten en hun vaardigheden te gebruiken zelfstandige ondernemers of hooggeplaatste managers worden. Zij konden aldus voordeel halen uit het omschakelingsproces en de privatiseringen. Vele vroegere communisten bekleeden nu leidinggevende functies in de politieke partijen van neo-liberaal Rechts en/of regeringsfuncties.

Door het feit dat de economische hervormingen alle prioriteit kregen, konden andere belangrijke kwesties niet beantwoord worden (officieel werden ze niet eens gesteld): hoe het kapitalisme opbouwen zonder kapitalisten en zonder kapitaal

Eerste minister Vaclav Klaus maakte

gebruik van de politieke cultuur die bij de

burgers ingang had gevonden, dat de

democratie verbonden was met het beeld

van de supermarkten vol van koopwaar en

met dat van de levensstandaard van de

Westeuropese landen.

in een hoofdzakelijk egalitaire samenleving? Hoe de rol van een staat minimaliseren die de belangrijkste (of zelfs de enige) eigenaar was? En dan wat betreft de partijpolitieke doeleinden: hoe kon men een sociale basis scheppen voor de neo-liberale rechtse politiek en voor de daarbij betrokken rechtse politieke partijen? Het antwoord luidde eenvoudig weg: door te privatiseren.

Privatiseringen

Wanneer we het hebben over de radicale economische overgang – “shock therapy” in het Tsjechische geval – dan zien we dat die alleen radicaal was voor wat betreft de privatiseringen⁴. Het proces van een diepgaande herstructurering van de economie is niet eens begonnen. De privatiseringen werden afgekondigd als het sleutelement van de transformatie en het succes daarvan werd afgemeten aan de snelheid van de privatiseringen. Ieder verzoek voor een betere wettelijke voorbereiding van dit proces, voor een meer open mededinging, voor een meer verantwoordelijk staatsingrijpen (hoofdzakelijk via het ontwerpen van een werkbaar programma voor het omvormen van de verlieslijdende in winstgevendende bedrijven) en voor meer discussies en keuzemogelijkheden werd onmiddellijk afgevoerd als een anti-democratische poging tot communistisch herstel. Totaal onderschat werd dat een markteconomie niet alleen berust op een voldoende aantal onafhankelijke producenten, maar ook op een complex netwerk en infrastructuur van allerlei handelsbanken, groot-handelaars, dealers, winkels, enz. Daarbij moeten ook nog alle economische actoren functioneren als een deel van een markteconomie. Ze moeten gemeenschappelijk operationele opvattingen delen, toegang hebben tot dezelfde informatie en over dezelfde vaardigheden beschikken die vereist zijn om in een markteconomie te kunnen functioneren (Sachs 1994). Met een beetje simplificatie zou men kunnen stellen dat de privatisering meer begrepen werd als een doel dan als een methode voor het verwerven van effectieve en verantwoordelijke eigendomsrechten.

Er waren vier vormen van privatisering in de Tsjechische Republiek: restitutie, voucher privatisering, directe verkoop, privatisering door middel van concurrerende privatiseringsprojecten.

I. Restitutie

Restitutie betekende teruggave van alle eigendom genationaliseerd door de communisten (na februari 1948) indien dat nog mogelijk was. Niet iedereen kreeg trouwens zijn eigendom terug. In bepaalde gevallen bestond die eigendom niet meer en in andere gevallen was die totaal verwoest. Geen enkele financiële compensatie werd in een dergelijk geval verstrekt. Men besloot dat teruggave alleen van toepassing kon zijn op Tsjechische (Tsjechoslowaakse) staatsburgers die in de Republiek woonden. Burgers die in het buitenland leefden werden uitgesloten⁵. Restitutie aan individuele burgers werd door de meeste mensen aanvaard als een daad van gerechtigheid. Kritischer stond men ten aanzien van teruggave van goederen aan de aristocratie en de Katholieke Kerk.

Het volkskapitalisme, waarbij eenieder vouchers kreeg om aandeelhouder te worden in het vroegere nationale bezit, kon niet bijdragen aan de modernisering en herstructurering van de bedrijven omwille van het ontbreken van kapitaal en het voortbestaan van onduidelijke eigendomsrechten.

Alhoewel de Wet op de Restitutie officieel de Wet op het Herstel van Bepaalde Onrechtmatige Daden door het Communistisch Regime werd genoemd, diende deze wet hoofdzakelijk een economisch en sociaal doel. Deze wet vergemakkelijkte een snelle privatisering van hoofdzakelijk het midden- en kleinbedrijf, onroerend goed, landbouwgrond en bossen, waardoor deze wet hielp om een deel van de middenklasse weer snel terug in het leven te roepen. Dat was trouwens de reden waarom men enkel inwoners wilde toelaten tot het recht op restitutie. Alhoewel we niet beschikken over precieze statistieken, mogen we in dit geval toch spreken over honderdduizenden rechthebbenden⁶. Moeilijker lag het met de teruggave van grote bedrijven die door de communisten in 1948 waren genationaliseerd. In dit geval hadden de belanghebbenden het recht om aandelen te verwerven van het Restitutie Investeringsfonds. Doch ze moesten dan wel concurreren voor die eigendom met anderen wanneer het privatiseringsproject werd

uitgevoerd. Meestal waren deze belanghebbenden niet erg succesvol (Klvačová 1997).

De resultaten van deze restituties waren nogal dubbelzinnig. Alhoewel er geen precieze gegevens beschikbaar zijn over het lot van deze eigendommen, is het zeker dat het hier in de meeste gevallen ging om een zeer gecompliceerde zaak. Het belangrijkste probleem was het vaststellen van wie de rechtmatige eigenaar was. Na veertig jaar stelde zich immers het probleem wie de rechtmatige erfgenaam van de laatste eigenaar was. Dat onderzoek vertraagde het privatiseringsproces en deed de economische toestand van het terug te geven goed verslechteren. Daarbij hadden de nieuwe eigenaren zeer vaak noch kapitaal, noch deskundigheid in huis voor het opzetten van zelfstandige economische activiteiten, en in de meeste gevallen wilden ze het goed enkel verkrijgen in de hoop het snel weer te kunnen verkopen. Aan de andere kant weer werd een nieuwe, hoewel kleine klasse van eigenaren geschapen die politiek verbonden was met de rechtse partijen.

2. Voucher privatisering

Via de voucher privatisering werd veelal verwezen naar het symbool van de Tsjechische economische transformatie, d.w.z. het origineel element in het privatiseringsproces in Centraal- en Oost-Europa. Men begon in 1992 met de voucherprivatisering. Maar zes jaar later twijfelden nog maar weinigen aan het feit dat dit een van de grootste fouten was die men had begaan bij de omvorming van de Tsjechische economie. Het hoofddoel van deze vorm van privatisering was politiek, nl. het verwerven van steun voor de rechtse politieke partijen met het oog op de verkiezingen van 1992. De te verwachten winstnemingen versterkten immers de populaire steun voor de rechtse partijen, ook toen de negatieve sociale gevolgen van het transformatieproces al door de bevolking werden ervaren.

Het volkskapitalisme, waarbij eenieder vouchers kreeg om aandeelhouder te worden in het vroegere nationale bezit, kon niet bijdragen aan de modernisering en herstructurering van de bedrijven omwille van het ontbreken van kapitaal en het voortbestaan van onduidelijke eigendomsrechten. Door deze vorm van privatisering ontweek de regering echter handig elke verantwoordelijkheid voor de geprivatiseerde bedrijven in de toekomst. De markt zou wel beslissen. Een bij-

zondere rol werd gespeeld door de "investeringsfondsen" die voor deze gelegenheid waren opgericht. Door hoge winsten te beloven konden zij de vouchers die in handen van de burgers waren gemakkelijk verwerven. In de meeste gevallen leidde dit niet tot de modernisering van de bedrijven in kwestie, maar werden de vouchers gebruikt voor speculatie en export van kapitaal⁷. De meeste mensen boekten bij deze operatie slechts een onbeduidende winst.

3. Directe verkoop

De privatisering van de middelgrote bedrijven (de zogenaamde kleine privatisering) gebeurde via veilingen. Het probleem was hoe men kapitalisme moest scheppen zonder kapitaal en kapitalisten. Tijdens de veilingen werd niet gevraagd naar de oorsprong van zijn of haar geld. Zodus kan er weinig twijfel bestaan aan het feit dat hier zwart geld werd witgewassen. Soms werd de onderneming via de methode van de "enveloppen" direct toegewezen aan de hoogstbiedende. Hoewel de economische impact van de privatiseringen in de diverse gevallen sterk kan verschillen, kan over een langere periode vooral de dienstensector (winkels, kleine bedrijven), die vroeger sterk onderontwikkeld was, sterk groeien en zich efficiënt ontwikkelen.

4. Privatisering door middel van concurrerende privatiseringsprojecten

Terwijl de voucher privatisering in 1992 bijna het enige type van de privatisering van de grootste bedrijven was, werd tijdens de daaropvolgende jaren de "privatisering door middel van concurrerende privatiseringsprojecten" belangrijker. De Tsjechische Republiek kon duidelijk profiteren door dit type van privatisering, dit gezien de noodzaak om kapitaal, nieuwe technologieën, know-how, marketingtechnieken, etc. vanuit het buitenland aan te trekken ten einde zo concurrerend te worden op de wereldmarkt en de exportgeleide groei te promoten. De taak van de overheid was het voorbereiden van en onderhandelen over de voorwaarden waaronder hoofdzakelijk buitenlands kapitaal wou investeren. Het meest succesvolle geval was de privatisering van Skoda en de vorming van de Skoda-VW joint venture, waarbij de staat voorzag in een aantal gunstige voorwaarden (schulden, belastingen, binnenlandse markt, etc.). Nu exporteert Skoda naar tweemaal

zoveel landen als voorheen (Zák 1997a). Over deze privatisering was onderhandeld nog voordat de verkiezingen van 1992 hadden plaatsgevonden en toen er nog verschillende opvattingen hierover heersten. Maar in 1993 werd een wet aangenomen (nr. 210/1993 Sb.) waarin gesteld werd dat de privatiseringsbesluiten "niet meer onder rechterlijk toezicht zouden vallen. De besluitvorming over de privatiseringen zou niet openbaar worden gemaakt." Hierdoor werd het hele privatiseringsproces volledig ondoorzichtig. Dit mondde uit in enkele omkooptchandalen – o.a. die van december 1997 toen het onderzoek naar de financiering (corruptie) van de politieke partijen werd geopend⁸.

Tabel 1: De omvang van de privatiseringen

Restitutie	70 tot 120 miljard Kc
Overdracht van eigendom naar de dorpen	meer dan 350 miljard Kc
Openbare verkoop van kleine eigendom	23 miljard Kc
Grote privatiseringen	626 miljard Kc
Omvorming van de coöperaties	200 tot 250 miljard Kc
Totaal bedrag	1.269 tot 1369 miljard Kc

Bron: Ontwerp van begroting van het Fonds voor Nationale Eigendom, 1996 (Klvačová 1997: 93)

Hierbij kan men nog aanhalen dat tijdens deze belangrijke periode van privatiseringen geen wet op de belangenvermenging⁹ werd aangenomen en dat de controlemechanismen in handen van het Parlement zwak bleven, dit alhoewel de bevoegdheden over en de beslissingen met betrekking tot de privatiseringen tot het takenpakket van de overheid behoorden.

Elke poging om een dergelijke wet te doen aannemen werd door de meerderheidspartijen afgewezen op ideologische gronden. Daarbij leidde de snelle privatisering in een land zonder wettelijke traditie met betrekking tot de kapitalistische ondernemingen tot een toestand waarin het geprivatiseerde bezit enkel werd aangewend voor het realiseren van onmiddellijke frauduleuze winsten. Nadat de onderneming was leeggehaald of uitgeperst gaf de eigenaar het bedrijf terug aan het Fonds voor Nationale Eigendom of werd het failliet verklaard. Het geld dat zo uit het bedrijf was verdwenen, was inmiddels naar een ander bedrijf in eigen bezit of in bezit van vrienden en familieleden gepompt. Volgens de Tsjechische wet was dit geen misdaad.

De snelle privatiseringen zonder een degelijk wettelijk kader¹⁰ waren geen incidenteel ongeluk. De sociale invloed ervan waren te voorzien. Ten eerste wilde de betrokken politici een meer gedifferentieerde samenleving scheppen, waarbij ze de "sociale lift" schiepen om de opwaartse sociale mobiliteit een zetje te geven, dit met het doel een sociale basis te scheppen voor hun rechtse partij. Maar deze sociale basis kon enkel stabiel blijven of groeien in het geval er ook nog iets uit te delen viel. Met het einde van de privatiseringen en met het verzwakken van hun meerderheidspositie in het Parlement werd deze sociale basis voor de rechtse partijen steeds breekbaarder.

De invloed van de privatiseringen op de economie was in meerdere aspecten negatief. Alhoewel de privatiseringen vergezeld gingen van een radicaal liberale retoriek, draaide het resultaat van de privatiseringen uit op het scheppen van een "duale economie". Een groot aandeel van de "herschikte eigendom" (D. Stark) bleef zeker voor meer dan 20 procent in handen van de staat, ook al beweerden de rechtse politici het tegendeel. De verborgen participatie van de staat bevorderde het rente zoekende gedrag van de "nieuwe bezitters", die via de staatsparticipaties de verliezen konden socialiseren en de winsten privatiseren. De verliezen voortkomend uit deze types van privatiseringen werden wel gemaakt door geprivatiseerde firma's, maar ze werden in laatste instantie betaald door de belastingbetaler. In de meeste gevallen leidde de privatisering noch tot het scheppen van zowel effectieve als verantwoordelijke eigenaars, noch tot het stimuleren van herstructureringen en/of modernisering (Mlcoch 1998). Vostrovská (1997: 33) vermeldt dat zeker 80 procent van het staatsbezit binnen vijf jaar was geprivatiseerd. Ze vraagt zich ook af waarom de realisatie van de eigendomsrechten in de geprivatiseerde bedrijven door de voucher privatisering niet even veel waard is als het staatsaandeel. Het huidige proces van kapitaalconcentratie gebeurt immers hoofdzakelijk ten koste van de belangen van de minderheidsaandeelhouders en dit als gevolg van de geldende wettelijke regelingen.

Het is niet toevallig dat de "vaders" van de economische transformatie zich vooral hebben geconcentreerd op een snelle privatisering. Wanneer ze over de voucher privatisering spraken, dan bekenden ze openlijk dat het hun doel was om een "eerste eigenaar" te vinden, niet om een effectieve eigenaar aan te stellen. Dat betekende dat de privatiseringen verstaan werden als een doel van de politiek-sociale transformatie, niet als

een instrument waarmee men de herstructurering van de Tsjechische industrie via een verantwoordelijke eigenaar wilde helpen voorbereiden.

Het opbouwen van de staat

De complexiteit van het transformatieproces in de post-communistische landen raakt niet alleen de economische en politieke veranderingen (in de zin van het invoeren van democratische procedures), maar ook de transformatie van het hele overheidsbestuur. De moderne staat moet leren een aantal nieuwe rollen te spelen en moet daarvoor goed opgeleide en voorbereide ambtenaren en experts in dienst nemen die efficiënt werken, geen politiek benoemde bureaucraten. Het is niet alleen een kwestie van goed personeel aanwerven, maar ook van de instellingen op te bouwen. Een andere probleem is het scheppen van een burgerlijke samenleving (in de zin van het bestaan van economisch en politiek onafhankelijke organisaties) die tijdens het communistische regime niet bestond. Al deze problemen werden alsnog sterk onderschat. B. Brown sprak in 1994 tijdens een van zijn lezingen over de democratie in Praag over dit onderwerp:

“Ten eerste vereist de transformatie van post-communistische regimes een samenhangende inspanning in drie domeinen, nl. de civiele samenleving, de markt en de staat. Ten tweede wordt het lopende transformatiebeleid voor de drie sectoren noch gelijktijdig uitgevoerd, noch gecoördineerd uitgewerkt, maar eerder amorf en opportunistisch geïmplementeerd. Economische instellingen ontvangen de meeste aandacht, terwijl de noden van de burgerlijke samenleving en de staatssectoren voortdurend verwaarloosd worden. Ten derde zijn deze sectoren in een sterke democratie allemaal levenskrachtig en functioneren ze samenhangend. Ten vierde is de huidige politiek (na de eerste grondwettelijke hervormingen doorgevoerd te hebben) gericht op de marktsector die bijna de exclusieve basis voor de transitie uitmaakt en in een kort tijdsbestek ook zeer succesvol was. Dat is echter zeer riskant en dit

veroorzaakt een sectoriële scheefgroei die het vooruitzicht op zowel de stabiliteit op halflange termijn als het perspectief op een volgroeiende democratie kan verstoren.”(Brown 1994)

De ongelijkmatige ontwikkeling van de diverse maatschappelijke sectoren kan vele complicaties veroorzaken en tot een niet-professionele besluitvorming aanleiding geven.

De staat en de bureaucratie werden tot nu toe vooral gezien als een machtsbasis voor de regerende rechtse coalities, hetgeen betekende dat de staatsambtenaren vaak benoemd werden volgens

De “vermarkting” van het beleid riep een situatie in het leven waarin geen concepten voor de lange termijn tot stand konden komen en plannen voor beleidsdomeinen als onderwijs, vervoer, gezondheidszorg of ecologie niet aan bod kwamen

hun partijlidmaatschap of gedurende de eerste periode van de transitie volgens hun persoonlijke contacten. Dit leidde vaak tot een situatie waarin de “technische aspecten” in de realisatie van de politieke beslissingen eveneens geïdeologiseerd en gepolitiseerd werden en waarin de beleidsanalyses van de “deskundigen” door hun politieke wil en ideologie beïnvloed werden. De “vermarkting” van het beleid riep een situatie in het leven

waarin geen concepten voor de lange termijn tot stand konden komen en plannen voor beleidsdomeinen als onderwijs, vervoer, gezondheidszorg of ecologie niet aan bod kwamen¹¹.

De onderschatting van de rol van de burgerlijke maatschappij¹² en van de moderne staat droeg bij aan een splitsing tussen de politieke elites en de maatschappij. De regerende politici waren niet in staat om over de problemen die in de maatschappij ontstonden na te denken en daar oplossingen voor te bedenken. Zo waarschuwde de Organisatie voor de Rechten van de Mens voor het groeiende racisme en de vreemdelingenhaat en wees ze op de noodzaak om een speciaal beleid te ontwikkelen voor de Roma (zigeuners) minderheid. Dit werd geweigerd. En het was pas na een massale uittocht van Romas naar Canada en West-Europa (Groot-Brittannië) en na de internationale druk dat de eerste aanzetten tot onderhandelingen plaatsvonden en de regering het probleem op haar agenda plaatste.

Tabel 2: Evolutie van het Bruto Nationaal Product (BNP)

	Groeivoet BNP %	Index BNP (1990=100)	Inflatie %	Werkloos %
1991	-11,5	88,5	56,6	4,1
1992	-3,3	85,6	11,2	2,6
1993	0,6	86,1	20,8	3,5
1994	2,7	88,4	10,0	3,2
1995	4,8	92,7	9,1	2,9
1996	4,1	96,5	8,8	3,5
1997	1,0	-	8,5	5,2

Bron: Holub 1998: 7 en CSÚ, het Tsjechisch Statistisch Bureau.

Economische ontwikkeling

In de eerste helft van de jaren negentig ontving de economische transformatie in de Tsjechische Republiek lovende waardering van niet alleen de "vaders" ervan, maar ook van vele buitenlandse deskundigen. Vooral de volgende factoren werden benadrukt: stabiele wisselkoersen, evenwicht of zelfs overschot op de staatsbegroting, relatief lage inflatie en lage werkloosheid (zie tabel 2).

De eerste fase van de transformatie die geïnspireerd was door een neo-liberaal concept ervan, volgde de volgende logische stappen:

- liberalisering van de prijzen per 1 januari 1991;
- liberalisering van de buitenlandse handel per 1 januari 1991;
- binnenlandse inwisselbaarheid van de Tsjechische kroon per 1 januari 1991;
- restrictieve fiscale en monetaire politiek (vooral in 1991);
- belastinghervorming per 1 januari 1993;
- regulering van lonen en wedden (1991-1995);
- privatiseringen;
- volledige convertibiliteit van de Tsjechische kroon in 1995 (Hezko 1997: 9-10).

Na 1996 begon de economische toestand dramatisch te veranderen (zie tabel 2). De feitelijke devaluatie van de Tsjechische kroon, de groeiende inflatie, de verminderde buitenlandse kapitaalinstroom, groeiende problemen met de staatsbegroting en een oplopend tekort op de betalingsbalans (8,6 procent van het BNP), de verslechtering van het tekort op de handelsbalans waren alarmerende symptomen die wezen op de slechte gezondheid van de Tsjechische economie. Daarbij waren al deze negatieve aspecten van de transfor-

matie niet weggenomen door voldoende economische groei. Zoals tegenwoordig concentreerde de strategie van Tsjechische neo-liberalen zich vooral op de economische stabiliteit, niet op het stimuleren van de economische groei. Er was geen exportstrategie of industrieel beleid ontworpen en doorgevoerd. Zoals al eerder werd opgemerkt leidden de privatiseringen niet tot herstructurering en modernisering van de Tsjechische industrie en bleef het belang van het wetenschaps- en technologiebeleid zwaar onderschat.

Het is van belang te vermelden dat de Tsjechische economie diepgaande structurele veranderingen heeft ondergaan. Onder het communistische regime domineerde de industriële sector die nog gekenmerkt werd door haar Austro-Hongaarse oorsprong en door de band met de COMECON. De tweede sector was die van de diensten en de derde die van de landbouw. Erg vroeg, al in 1993, was die volgorde veranderd met de diensten als eerste sector, wat Tsjechië een structuur van die van de ontwikkelde landen gaf. Zoals Alois Holub (1998) benadrukte was de manier waarop die veranderingen tot stand kwamen sterk verschillend van hetgeen de ontwikkelde landen hadden meegemaakt, waar immers de relatieve achteruitgang van de industriële sector en de landbouw en de relatieve groei van de dienstensector vergezeld gingen van een absolute groei in alle de drie sectoren. De verschillen bestonden in de snelheid van de groei in de privé sectoren. Het is ook goed bekend dat de groei van de dienstensector in nauwe samenhang gebeurde met een zeer bloeiende industrie en landbouw. In het Tsjechische geval werd de absolute groei van de dienstensector vergezeld van een absolute vermindering in de industriële en agrarische output. Gezien vanuit dit standpunt kunnen de veranderingen in de structuur van de economie in de Tsjechische Republiek niet worden gezien als progressief. Ze brachten slechts een "pseudo-moderne" structuur voort. Daarbij waren binnen de dienstensector nog duidelijk sterke verschillen aanwezig. De meest expanderende diensten waren verbonden met de vraag van de markt – handel, bankdiensten, toerisme, reparatiediensten, etc. Bijna totaal verwaarloosd bleven de diensten met betrekking tot opleiding, gezondheidszorg en wetenschappelijk onderzoek.

Conclusies

Acht jaar na de ineenstorting van het communisme hebben de resultaten van de economische

transformatie in de Tsjechische Republiek slechts aanleiding gegeven tot eerder pessimistische voorspellingen. Na de grote en snelle privatiseringsgolf ontbreekt in vele gevallen nog een duidelijke eigenaar en een moderne en herstructureerde industrie. Eigendom is een "instelling" geworden die sterk delegitimerend werkt op het gewone volk omwille van de methode waarmee de eigendom werd verworven. De politiek die vertrouwd op de "onzichtbare hand" en op de "markt zonder attributen" heeft de rol van een moderne en doelmatige staat, met haar legale aspecten en met het wettelijke kader voor het economisch transformatieproces, volledig onderschat of heeft juist opzettelijk omwille van bepaalde politieke doeleinden geweigerd om deze kaders te ontwerpen omdat de neo-liberale leiders geen belangrijke maatregelen wilden nemen of doelmatige hinderpalen opwerpen tegen corruptie, speculatie, etc.

Het economische beleid dat zich vooral concentreerde op problemen van macro-economische stabiliteit op lange termijn had geen enkel concept voorbereid voor het ondersteunen van de export en voor een export-geleide industrialisatie. De onduidelijke situatie op de kapitaalmarkt beperkte de instroom van betrouwbaar buitenlands kapitaal en moedigde de instroom van speculatief kapitaal aan. Het groeiende onevenwicht op de handelsbalans, de problemen met de staatsbegroting (die werden hoofdzakelijk opgelost ten koste van de sociale sector), de groeiende staatsschuld, etc. waren het onmiddellijke gevolg van dat beleid.

Een kritieke situatie is ontstaan in de sector van de gezondheidszorg waar slecht voorbereide privatiseringen plus de problemen met de ziektekostenverzekering zorgden voor protesten van slecht betaalde artsen, onhoudbare toestanden in de ziekenhuizen en een noodzakelijke vermindering van het aantal gezondheidscentra. Deze maatregelen waren allemaal genomen zonder een goed voorbereid concept met betrekking tot de

gezondheidszorg. Een gelijkaardige situatie komt men tegen in de onderwijssector waar in het begin het oprichten van een groot aantal nieuwe (vooral private) scholen was toegelaten. Daarna pas werden de voorwaarden voor de subsidiëring van deze scholen veranderd. Tenslotte besloot het Ministerie van Opvoeding bepaalde scholen te sluiten. Al deze beslissingen werden genomen zonder diepgaand onderzoek naar de demografische toestand, de relatie arbeidsmarkt-vorming (vooral voor de bijzondere vakscholen), enz.

De politieke weerslag van een dergelijke politiek is evident. Acht jaar na de "fluwelen revolutie" beschouwt slechts 44 procent van de burgers dit regime beter dan het vroegere communistische en waardeert 55 procent van de burgers het communistische regime beter dan het huidige (Beránek 1997). De voornaamste reden voor een dergelijke standpuntbepaling moeten we zoeken in de identificatie van de economische transformatie met de democratie. De economische moeilijkheden worden begrepen als problemen van de democratie, niet als problemen van een concreet politiek beleid. Democratie wordt niet gezien als een methode om conflicten op te lossen en niet als een regering pro tempore.

De transitie in de Tsjechische Republiek is nog niet ten einde. Zelfs het grootste deel van de economische omschakeling moet nog gebeuren (vooral de herstructureringen) en dat zal waarschijnlijk ernstige sociale gevolgen hebben. De vorming van een burgerlijke maatschappij is een doel voor de komende decennia en dat proces kan slechts gedeeltelijk via concreet beleid worden beïnvloed. Wanneer we de wetgeving en de voorwaarden ter zake in de Westerse landen en in de Tsjechische Republiek vergelijken, dan is de toestand van de Tsjechische non-profit sector veel slechter, vooral economisch gezien. Er is de noodzaak tot hervorming van het ambtenarenapparaat, inclusief met de vorming van komende generaties van bureaucraten met andere attitudes ten aanzien

De politieke weerslag van een dergelijke

politiek is evident. Acht jaar na de

"fluwelen revolutie" beschouwt slechts 44

procent van de burgers dit regime beter

dan het vroegere communistische en

waardeert 55 procent van de burgers het

communistische regime beter dan het

huidige

van de burgers en dit tot op zekere hoogte ook onafhankelijk van de huidige regerende politici. Dit laatste impliceert dat de "opbouw van de staat" de belangrijkste taak is voor de Tsjechische Republiek. Voor de verwezenlijking daarvan is een verandering in de "politieke cultuur" van de politieke elites nodig die zich meer moeten richten op het zoeken naar overeenstemming, verdraagzaamheid en pluralisme. Deze "Tsjechische droom" zal waarschijnlijk niet worden gerealiseerd omdat in het verleden nergens ter wereld ooit dromen zijn verwezenlijkt. Maar de Tsjechische Republiek staat wel op een kruispunt van wegen. De alternatieven zijn niet ofwel de democratie, ofwel een autoritair regime, maar een stabiele, goed uitgebouwde democratie, ofwel een breekbare, beperkte democratie.

Vandaag wordt de Tsjechische Republiek geconfronteerd met nog andere uitdagingen. De onderhandelingen met de Europese Unie over toetreding zijn in maart 1998 gestart en zullen de Tsjechische Republiek onder druk zetten om de transformatie in al haar aspecten – economisch, politiek, sociaal – te voltooien. Dit zal een herstructurering van de Tsjechische economie veroorzaken als deze laatste moet concurreren op de Europese markt en dat zal zeker de versterking van de democratie ten goede komen. De vraag is of de kosten van de verkeerde doorvoering van de (verkeerd gekozen) neo-liberale hervormingsconcepten niet te hoog zullen uitvallen.

(vertaling: André Mommen)

Noten

1 Niemand kan het feit ontkennen dat de droom van een eigen staat erg sterk was in Slowakije. Aan de andere kant was de steun voor de partij die de scheiding echt wilde, nl. de Slowaakse Nationale Partij, niet groter dan 10 procent van de bevolking. Zelfs in de herfst van 1992, enkele maanden voor de scheiding, toonden opiniepeilingen aan dat meer dan 50 procent van de Slowaken – en ook meer dan de helft van de Tsjechen – gewonnen was voor een gemeenschappelijke staat. De sterk verschillende impact van het neo-liberale economische beleid (zo was er in de lente van 1991 sprake van slechts 3 procent werkloosheid in Tsjechië en van 13 procent in Slowakije) veroorzaakte in Slowakije een tendens tot het doen erkennen van de bijzondere Slowaakse situatie (en daarmee samenhangend verschillende economische aanpak) en het vragen van een lossere confederale structuur tussen beide republieken. Dat werd door de

Tsjechische machthebbers eerst geweigerd. Het cruciale probleem was dat vanaf het prille begin van het partijensysteem er afzonderlijke politieke partijen bestonden. Er was geen gemeenschappelijke politieke partijvorming over beide landsgrenzen heen. De verkiezingen van 1992 gaven verschillende resultaten in beide republieken te zien, met de overwinning van neo-liberaal rechts rond Václav Klaus in de Tsjechische landen, en met die van populistisch links geleid door Vladimír Mečiar in Slowakije, hetgeen tot een gecompliceerde situatie leidde. De twee sterke leiders verkozen een scheiding boven elk compromis en de beslissing over de desintegratie van de staat werd door hen genomen enkele weken na de verkiezingen. De laatste maanden van 1992 werden gebruikt om de wettelijke en technische procedures af te handelen. Op 1 januari 1993 kwamen de twee onafhankelijke staten tot stand.

- 2 Bij voorbeeld tijdens zijn rede in augustus 1990 n.a.v. de verjaardag van de inval van de Sovjet-Unie in 1968, riep hij nog op voor een tweede revolutie, en dat twee maanden na de eerste vrije verkiezingen!
- 3 Het woord "lustratie" (betekent: ceremoniële wasing) verwijst naar het uitzoeken of een individu vroeger een medewerker van de geheime politie StB was geweest en/of, hier dan breder opgevat, een individu op een actieve wijze het communistische regime had gesteund als hogere functionaris van de partij (vanaf het regionale niveau). Bij "positieve lustratie" werd de bedoelde persoon uitgesloten van het verkrijgen van een overheidsfunctie. Het misbruik van deze wet voor politieke doeleinden was vanaf het begin duidelijk (Dvorakova 1994).
- 4 Zelfs in dit geval was de privatisering eerder snel dan radicaal in de zin van het scheppen van een bezittende klasse die zich verantwoordelijk voelde voor het eigen bezit. De privatisering via de vouchers schiep zeer onduidelijke eigendomstitels.
- 5 Het Constitutioneel Hof van de Tsjechische Republiek zou deze laatste uitsluiting vernietigen.
- 6 In 1995 werd gemeld dat er aan 190.000 rechthebbenden landbouwgrond was teruggegeven.
- 7 Het beroemdste geval was dat van Harvard Investment Funds opgericht door de jonge Tsjechische emigrant V. Kozeny die na 1989 was teruggekeerd en wiens leven herinnerde aan verhalen uit het Wilde Westen. Teruggekeerd naar de Tsjechische Republiek met slechts enkele dollars verwierf hij miljoenen Tsjechische kronen door zijn activiteiten in de voucher privatiseringen. Nu woont hij op de Bahamas. Zijn aandelenbezit leidde tot geen enkele modernisering en ontwikkeling van de bedrijven die hij had verworven.
- 8 In december 1997 werd vanuit een anonieme bron, waarschijnlijk afkomstig uit de partijleiding, het bericht

gepubliceerd dat de Democratische Burger Partij - ODS (Obcanská demokratická strana) een bankrekening in Zwitserland had met daarop 180 miljoen kronen (6 miljoen dollar). Men veronderstelde dat het smeergeld afkomstig was van grote bedrijven (Telecom e.a.) en uitbetaald n.a.v. de privatiseringen. Politieonderzoek werd ingesteld. Samen met andere schandalen (buitenlandse giften waren afkomstig van mensen die al tientallen jaren geleden in Hongarije waren overleden of leefden op het eiland Mauritius en daar nog nooit van de Tsjechische Republiek hadden gehoord). Dit leidde tot de val van de regering Klaus. Later, in de lente van 1998, braken andere schandalen uit waarbij het onmogelijk was de ware identiteit van de gulle gevers die op de Virgin Eilanden leefden, na te trekken. Hierdoor werd een andere rechtse partij, de Democratische Burger Alliantie - ODA (Obcanská demokratická aliance), totaal vernietigd. De ODA was in de regering van Klaus verantwoordelijk voor het Ministerie van Privatiseringen. Een van haar leden was

voorzitter van het Fonds voor Nationale Eigendom (dat het staatsbezit beheerde).

- 9 Deze wet werd pas in 1996, en dan nog in afgezwakte vorm, aangenomen.
- 10 In het jargon van de nieuwe politieke elite heette dit "een vluchthaven weg van de advocaten". Soms werd deze methode ook genoemd als "het licht een ogenblik uitdraaien". Na het terug aandraaien van het licht waren de nieuwe eigenaars aanwezig.
- 11 Zeer beroemd werd de uitspraak van Václav Klaus dat de ecologie alleen maar de deklaag is op de cake van de Tsjechische economische transformatie.
- 12 Een andere beroemde uitspraak van Klaus is: Ik weet niet wat deze woorden (burgerlijke maatschappij) betekenen. Er zijn slechts de vrije burgers en de staat. Er is niets hen tussen beide in.

a a n k o n d i g i n g

Elcker-Ik
Breughelstraat 31-33 - 2018 Antwerpen

Drie donderdagavonden vanaf 13 januari, telkens om 20u

Achter de maatpakken: *de realiteit van het extreem-rechtse programma*

Het Vlaams Blok profileert zich vooral rond racisme, veiligheid, morele waarden en Vlaamse onafhankelijkheid. Maar achter deze populaire thema's gaat een minder bekend programma schuil. Wat is deze extreem-rechtse partij van plan met de vakbonden, de werklozen, de steuntrekkers, de jongeren, de plaats van de vrouw?

Historicus Marc Spruyt heeft het Vlaams Blok-programma grondig bestudeerd en schreef zijn bevindingen neer in *Grove borstels*. Hij vraagt zich af hoe Vlaanderen er zou uitzien, mocht het Blok zijn programma realiseren. In drie avonden analyseert Marc Spruyt de pijlers van het Vlaams Blok-programma en geeft hij duiding bij een verschuiving van aandachtspunten, zoals de viering van 1 mei door het Blok.

Organisatie: Elcker-Ik Antwerpen, tel. 03.218.65.60 (vooraf inschrijven: code pnc 006).